

O'ZBEK TILIDA NOVERBAL VOSITALARNING SOTSIOPRAGMATIK TADQIQI

Saidova Asila Dilmurod qizi

Turon universiteti, Lingvistika (ingliz tili) yo'nalishi 2-kurs magistranti

Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri, O'zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi noverbal muloqot vositalari — imo-ishoralar, yuz ifodasi, qarash, tana holati, shaxslararo masofa, tana aloqasi va nutqning ohang-tembr xususiyatlari — sotsiopragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Sotsiopragmatika yoshi, ijtimoiy mavqei, jinsi, muloqot vaziyatining rasmiylik darajasi kabi ijtimoiy omillarning nutqiy va nonutqiy strategiyalar tanloviga ta'sirini o'rganuvchi soha sifatida talqin etilib, uning doirasida o'zbek nutqiy odatiga xos noverbal birliklarning ma'no hosil qilish, muloqotni tartibga solish va ijtimoiy munosabatni ifodalash vazifalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot uchun kundalik muloqot namunalari, badiiy asarlardagi dialoglar hamda mavjud ilmiy manbalar asos qilib olindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek muloqot madaniyatida noverbal vositalar mustaqil pragmatik yuk tashiydi: ular hurmat-e'zoz, ijtimoiy masofa, roziliksizlik yoki taklifni bildirish kabi murakkab ijtimoiy ma'nolarni so'zsiz yetkazish qobiliyatiga ega. Maqola xulosasida noverbal vositalarni o'rganish nafaqat nazariy pragmatika, balki nutq odobi va millatlararo muloqot amaliyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sotsiopragmatika, noverbal muloqot, kinesika, proksemika, paralingvistika, xushmuomalalik, ijtimoiy masofa, nutq odobi.

Kirish

Inson muloqoti faqat so'z vositasida emas, balki so'zga hamroh bo'luvchi ko'plab boshqa belgilar orqali ham amalga oshadi. Imo-ishora, nigoh, ovoz ohangi, tana holati va shaxslararo masofa — bularning barchasi nutqiy jarayonda ma'no shakllantiruvchi omillar sifatida ishtirok etadi. O'zbek muloqot madaniyatida

noverbal vositalar alohida o'rin tutadi, chunki bu vositalar ko'p hollarda yoshi kattalarga hurmat, mehmondo'stlik, andisha va xushmuomalalik kabi milliy-madaniy qadriyatlarni ifodalash vositasi hisoblanadi.

Pragmatika fani nutqning kontekstdagi ma'nosini o'rganar ekan, sotsiopragmatika ushbu yo'nalishning ijtimoiy omillarga — suhbatdoshlar o'rtasidagi mavqe farqi, yosh, jins, tanishlik darajasi va vaziyat rasmiyligiga — e'tibor qaratuvchi tarmog'idir. Noverbal xatti-harakatlar aynan shu ijtimoiy omillar ta'sirida shakllanadigan bo'lgani uchun ularni sotsiopragmatik nuqtayi nazardan tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi noverbal vositalarning turlarini tasniflash, ularning ijtimoiy-pragmatik vazifalarini aniqlash hamda ushbu vositalarning verbal nutq bilan qanday o'zaro aloqada bo'lishini ko'rsatishdan iborat.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili

Noverbal muloqot masalasi jahon tilshunosligida uzoq tarixga ega. Kinesika atamasini fanga olib kirgan tadqiqotchi tana harakatlarining tizimli xususiyatga ega ekanligini asoslab bergan bo'lsa, boshqa bir tadqiqotchi shaxslararo masofani ifodalovchi proksemika tushunchasini ilmiy muomalaga kiritdi. Xorijiy tilshunoslikda noverbal vositalar odatda kinesika, proksemika, taktika (teginish orqali muloqot), xronemika (vaqtdan foydalanish) va paralingvistik unsurlar kabi guruhlariga ajratib o'rganiladi.

O'zbek tilshunosligida ham noverbal vositalar masalasi bir qator ishlarda o'z aksini topgan bo'lib, ayrim tadqiqotchilar milliy urf-odat va xushmuomalalik me'yorlari bilan bog'liq imo-ishoralarni, jumladan, qo'l qovushtirib salomlashish, boshni egib hurmat bildirish, kattalar oldida past ovozda gapirish kabi xatti-harakatlarni tavsiflab o'tganlar. Pragmatik xushmuomalalik nazariyasi doirasida ishlab chiqilgan yondashuvlar ham keyinchalik noverbal xushmuomalalik belgilarini tahlil qilishga tatbiq etilgan, bu esa o'zbek tilidagi hurmat-ta'zim ifodalarini sotsiopragmatik jihatdan o'rganish uchun nazariy zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy metoddan hamda kontekstual tahlil usulidan foydalanildi. Empirik material sifatida kundalik o'zbek muloqotidan olingan kuzatuv ma'lumotlari, badiiy adabiyotdagi dialogik parchalar va mavjud ilmiy-uslubiy adabiyotlarda qayd etilgan noverbal xatti-harakatlar tavsiflari jamlandi. Har bir noverbal birlik kinesika, proksemika, taktika, xronemika va paralingvistika kategoriyalari bo'yicha tasniflanib, so'ngra uning pragmatik vazifasi — xushmuomalalik ifodasi, ijtimoiy mavqe ko'rsatkichi yoki muloqotni tartibga solish vositasi sifatidagi roli — aniqlandi.

O'zbek tilidagi noverbal vositalarning tasnifi

Kinesika guruhiga imo-ishoralar, yuz ifodasi va tana holati kiradi. O'zbek muloqot amaliyotida qo'lni ko'ksiga qo'yib salomlashish yoki boshni bupoz egib javob berish hurmat va samimiylik belgisi sifatida idrok etiladi, bu esa suhbatdoshning ijtimoiy mavqeini e'tirof etish vazifasini bajaradi. Kattalar bilan suhbatda ko'zni to'g'ridan-to'g'ri va uzoq vaqt tikib turish andishasizlik alomati sifatida baholanishi mumkin, holbuki tengdoshlar orasidagi muloqotda bunday nigoh samimiylik yoki ishonch ifodasi bo'lishi mumkin — bu holat noverbal belgining ma'nosi mutlaqo ijtimoiy kontekstga bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Proksemika, ya'ni shaxslararo masofa, o'zbek jamiyatida yosh va mavqe farqiga qarab o'zgarib turadi. Kichik yoshdagi suhbatdosh kattaroq odam bilan gaplashganda odatda biroz masofani saqlaydi, bu masofa hurmat ifodasi sifatida talqin etiladi, aksincha, masofaning keragidan ortiq qisqarishi bezorilik yoki hurmatsizlik sifatida qabul qilinishi mumkin.

Taktika, ya'ni teginish orqali muloqot, o'zbek madaniyatida jinsga va yaqinlik darajasiga qarab qat'iy me'yorlarga bo'ysunadi. Erkaklar o'rtasidagi qo'l siqib ko'rishish rasmiy-do'stona munosabatni bildirsa, notanish ayol va erkak o'rtasidagi jismoniy aloqa ko'pincha nomaqbul hisoblanadi — bu esa taktik xatti-harakatlarning ijtimoiy jins omiliga kuchli bog'liqligini ko'rsatadi.

Xronemika, ya'ni vaqtdan foydalanish odati, ham pragmatik ma'noga ega. Mehmonga taklif etilgan kishining vaqtida kelmasligi, ayrim hollarda, vaziyatga

nisbatan beparvolik yoki, aksincha, mezbonga ortiqcha yuk bo'lganlik niyati sifatida turlicha talqin etilishi mumkin, bu esa xronemik xatti-harakatning kontekstga qarab qarama-qarshi ma'no kasb etishini ko'rsatadi.

Paralingvistik vositalar — ovoz balandligi, ohang va nutq sur'ati — o'zbek nutqida alohida ahamiyatga ega. Kattalar huzurida past va sekin ovozda gapirish andisha va hurmat belgisi sifatida qabul qilinadi, baland ovozda gapirish esa vaziyatga qarab qat'iyat yoki, aksincha, odobsizlik sifatida baholanishi mumkin.

Noverbal vositalarning sotsiopragmatik vazifalari

To'plangan material tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi noverbal vositalar bir necha o'zaro bog'liq vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular mustaqil ilokutiv kuchga ega bo'lishi mumkin: masalan, boshni chayqash orqali rad etish, so'z talab qilinmasdan turib ham, tushunarli bo'lgan pragmatik xabarni yetkazadi. Ikkinchidan, noverbal belgilar muloqot jarayonini tartibga soladi — nigohni suhbatdoshdan olib qochish yoki qo'l bilan ishora qilish suhbatni davom ettirish yoki yakunlash niyatini bildirishi mumkin.

Uchinchidan, noverbal vositalar xushmuomalalikni ifodalashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Musbat xushmuomalalik strategiyalari — tabassum, boshni egish, yaqinlashish — samimiylilik va hurmatni bildirsa, manfiy xushmuomalalik strategiyalari, ya'ni suhbatdoshning shaxsiy erkinligini hurmat qilishga qaratilgan xatti-harakatlar, ko'proq masofa saqlash, ovozni pasaytirish va nigohni cheklash orqali amalga oshadi. To'rtinchidan, noverbal vositalar ijtimoiy mavqe va yosh farqini ko'rsatib beradi: yoshi kattaroq yoki mavqei yuqoriroq shaxs nisbatan erkinroq tana harakatlaridan foydalansa, yoshi kichik yoki mavqei quyi suhbatdosh odatda cho'zilgan qo'l-imo harakatlaridan tiyiladi va ko'zni tez-tez pastga tushiradi.

Alohida e'tiborga molik holat — verbal va noverbal kanallar o'rtasidagi ziddiyat vaziyatlaridir. Suhbatdosh so'z bilan roziligini bildirsa-yu, biroq yuzida noroziligini aks ettiruvchi ifoda saqlansa, tinglovchi ko'pincha aynan noverbal belgiga ko'proq ishonadi va xabarni chin niyatga mos ravishda qayta talqin qiladi.

Bu hodisa nutqiy pragmatikada nazarda tutilgan implikatura tushunchasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, aytilmagan, ammo xatti-harakat orqali anglashilgan ma'noning shakllanishini ko'rsatadi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi noverbal vositalar — imo-ishora, nigoh, tana holati, shaxslararo masofa, teginish va ovoz ohangi — nutqqa shunchaki qo'shimcha unsur bo'lmay, balki mustaqil ijtimoiy-pragmatik ma'no tashuvchi tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ularning har biri ijtimoiy omillar — yosh, mavqe, jins va vaziyat rasmiyligi — ta'sirida shakllanadi va shu sababli bir xil noverbal belgi turli kontekstda turlicha ma'no kasb etishi mumkin. Tadqiqot natijalari noverbal vositalarni o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki nutq odobi, tarbiya va millatlararo muloqot amaliyoti uchun ham amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Kelgusi tadqiqotlarda korpusga asoslangan va qiyosiy usullardan foydalangan holda o'zbek tilidagi noverbal vositalarni boshqa tillar bilan solishtirib o'rganish dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boymirzayev M. Nutq odobi va milliy qadriyatlar. — Toshkent: Fan, 2015.
2. Йўлдошев Б. Ўзбек тилшунослиги ва прагматика масалалари. — Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
3. Мусаев Қ. Тилшунослик асослари. — Тошкент: Ўқитувчи, 2011.
4. Rahimov A. Notiqlik san'ati va nutqiy muloqot madaniyati. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: Fan, 2008.
6. Yusupov O. Muloqot psixologiyasi va notiqlik. — Toshkent: Tafakkur, 2014.